

COGNITIVE COMPLEXES IN TURKISH: METAPHTONYMY

Türkçede Kavramsal Karmaşıklar: Düz-Eğretilemece

Özgün KOŞANER¹ & Umut YOZGAT²

Abstract

Metaphor and metonymy have been discussed within the scope of figures of speech in literature studies and investigated at lexical level in rhetoric, semantic and hermeneutic approaches. The phenomena of metaphor, which can be defined as “giving a name of an entity to another entity”, and metonymy, which can be defined as “using a word in another sense with a purpose of similarity and relation” have transcended the lexical level with the emergence of Cognitive Grammar in the late 1970’s, and have been discussed with regard to conceptual constructs. While metaphors are defined as processes which match a conceptual field with another conceptual field in Cognitive Grammar, metonymies are defined as matchings between concepts which are in the same conceptual field. The idea that metaphor and metonymy could have an interaction has started to be expressed and Goossens (1990) argued that these two conceptual phenomena formed a conceptual complex which he called “metaphtonymy”. This study aims at investigating this conceptual complex, which we coined as “düz-eğretilemece” in Turkish using a database comprising of idioms which include words denoting body parts. The study argues that there is an interaction between metaphor and metonymy in Turkish and the conceptual complex of metaphtonymy is present in Turkish as proposed by Goossens (1990) and Ruiz de Mendoza and Galera-Masegosa (2011).

Keywords: *Conceptual complexes, metaphor, metonymy, metaphtonymy, cognitive grammar.*

Özet

Edebiyat incelemelerinde söz sanatı başlığı altında ele alınan eğretileme ve düzdeğişmece olguları geleneksel sözbilim, anlambilim ve yorumbilim yaklaşımlarında sözcük temelinde incelenmiştir. Türkçede “istiare” olarak bilinen ve “bir şeye ait olan adın başka bir nesneye verilmesi” olarak tanımlanan eğretileme ile “mecaz-ı mürsel” olarak adlandırılan ve “bir sözün gerçek anlamı dışında benzetme ve ilgi amacıyla başka bir anlamda kullanılması” olarak tanımlanan düzdeğişmece olguları 1970’li yılların sonlarında ortaya çıkan Bilişsel Dilbilgisi çalışmalarıyla sözcük boyutunu aşmış, kavramsal bir düzleme taşınmıştır. Bilişsel Dilbilgisinde eğretilemeler iki farklı kavramsal alan arasında eşleştirme yapan süreçler olarak tanımlanırken, düzdeğişmeceler aynı kavramsal alan içinde yer alan kavramlar arasında bir eşleştirme olarak ele alınmaktadır. Bu kavramsal alan içi (düzdeğişmece) ve kavramsal alanlar arası (eğretileme) ilişkilerin birbirleriyle etkileşim halinde ya da içiçe geçmiş olabilecekleri düşüncesi dillendirilmeye başlanmış ve Goossens (1990) bu iki kavramsal olgunun “metaphtonymy” adını verdiği bir kavramsal karmaşık oluşturduğundan söz etmiştir. Bu çalışma da, kaynaşma yoluyla “düz-eğretilemece” olarak Türkçeleştirdiğimiz eğretileme ve düzdeğişmece olgularının etkileşimi olan kavramsal karmaşık, vücut parçalarına gönderimde bulunan sözcükler içeren deyimlerden oluşan bir veritabanı kapsamında incelenmiştir. Çalışmada yapılan çözümlemede Türkçede de eğretileme ve düzdeğişmece arasında bir etkileşim olduğu yani düz-değişmece bilişsel karmaşığının Goossens’in (1990) ve Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa’nın (2011) öngördüğü şekilde Türkçede de işlediğini ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Kavramsal karmaşıklar, eğretileme, düzdeğişmece, düz-eğretilemece, bilişsel dilbilgisi.*

¹ Yrd. Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, e-posta: ozgunkosaner@gmail.com

² Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans, e-posta: vozgatumut@outlook.com

Giriş

Antik Yunandan bu yana sözbilim, yorumbilim ve anlambilim gibi birçok alanda genellikle söz sanatları başlığı altında ele alınan eğretileme (istiare) ve düzdeğişmece (mecaz-ı mürsel) yazar ve şairlerin metinlerinde anlatımı etkili kılabilmek için sıklıkla başvurduğu anlatım yolu (Benzer, 2009: 726) olarak tanımlanmaktadır. Eğretileme ve düzdeğişmece, değişmece kullanılarak, diğer bir deyişle sözcüğün kendi anlamı dışında kullanılması yoluyla yapılan söz sanatları içerisinde yer almaktadır (Dilçin, 1983: 405).

Eğretileme ve düzdeğişmeceye bu geleneksel bakış açısından farklı olarak Bilişsel Dilbilgisi (Langacker, 1987,1991) eğretilmeyi, zihnimizdeki kavramsal alanlar arasında bir eşleşme sağlayan (Lakoff, 1993: 203), düzdeğişmeceyi ise bir kavramsal varlığın aynı kavramsal alan içindeki başka bir kavramsal varlığa erişimi olanaklı kıldığı (Kövecses ve Radden, 1998: 39) bilişsel süreçler olarak tanımlamakta ve çözümlenmelerini bu tanımlara göre yapmaktadır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı Türkçede eğretileme ve düzdeğişmece olgularını geleneksel sözbilim yaklaşımından farklı olarak, Bilişsel Dilbilgisi çerçevesinde gözden geçirmek ve bu iki bilişsel sürecin etkileşiminden doğan bir kavramsal karmaşık olan *düz-eğretilemeceyi* Türkçe örnekler üzerinde incelemektir.

Bu amaç doğrultusunda, ilk olarak, dilin doğası gereği sembolik olduğu düşüncesini temel alan (Taylor, 2002: 20-21) Bilişsel Dilbilgisi'nin altında yer alan Kavramsal Eğretileme ve Kavramsal Düzdeğişmece (Lakoff ve Johnson, 1980) yaklaşımı tanıtılacaktır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde eğretileme ve düzdeğişmece bilişsel süreçlerinin etkileşimi sonucu ortaya çıkan düz-eğretilemece karmaşığı Goossens (1990) ve Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa (2011) çerçevesinde tanıtılacaktır. Daha sonra çalışmanın veritabanı tanıtılacak ve bu veritabanını oluşturan dilsel birimlerde düz-eğretilemecenin görünüşleri ortaya konacaktır.

Eğretileme ve Düzdeğişmece

Türkçe kaynaklarda genellikle "istiare" adı verilen ve Arapça "ödünç alma" anlamına gelen, eğretileme Yunanca "meta" (öte) ve "phoros" (aktarma) sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiştir (Benzer, 2009: 734). Antik Yunandan bu yana özellikle Aristoteles ve Platon gibi felsefecilerin çalışmalarında önemli yer tutan eğretileme, "bir şeye ait olan adın başka bir nesneye verilmesi" olarak tanımlanmıştır (Johnson, 1981: 5).

Aristoteles'in yaptığı bu tanım, kendisinden sonra gelen birçok felsefeci ve sözbilimciyi etkisi altına almıştır. 18. Yüzyılın ortalarına kadar eğretileme çalışmaları Aristoteles'in tanımının ötesine geçmemişken, bu yüzyılda Nietzsche eğretilemenin salt dilsel bir varlık olmadığını ve günlük yaşantımızda sıklıkla karşılaştığımız bir süreç olduğunu ettiğini ileri sürmüştür (Johnson, 1981: 14). Hatta Nietzsche, bütün düşünme sürecinin eğretilemeli olduğunu savlamıştır (Dirven, 1985: 85). 20. Yüzyıla gelindiğinde ise, Richards (1981: 51) aslında düşüncenin eğretilmeli olduğunu ve dildeki eğretilmelerin bundan kaynaklandığını ileri sürmüştür.

Ricoeur (1977), eğretileme yaklaşımlarını kapsamlı bir şekilde ele almış ve kendi dönemine kadar olan çalışmaları sözbilimsel, anlambilimsel ve yorumbilimsel olarak sınıflandırmıştır. Ricoeur'a göre sözbilim, eğretilmeyi bir süs ve sözlü ikna sanatı olarak kabul ederken, anlambilim eğretilmeyi anlam aktarımı çerçevesinde ele alır. Yorumbilim ise, eğretilmeyi gerçekliği yeniden betimleme gücü olan bir süreç olarak ele almaktadır (Hiraga, 2005: 23-24).

Bilişsel Dilbilim akımlarının, 1970'lerin sonunda ortaya çıkmasıyla birlikte, Bilişsel

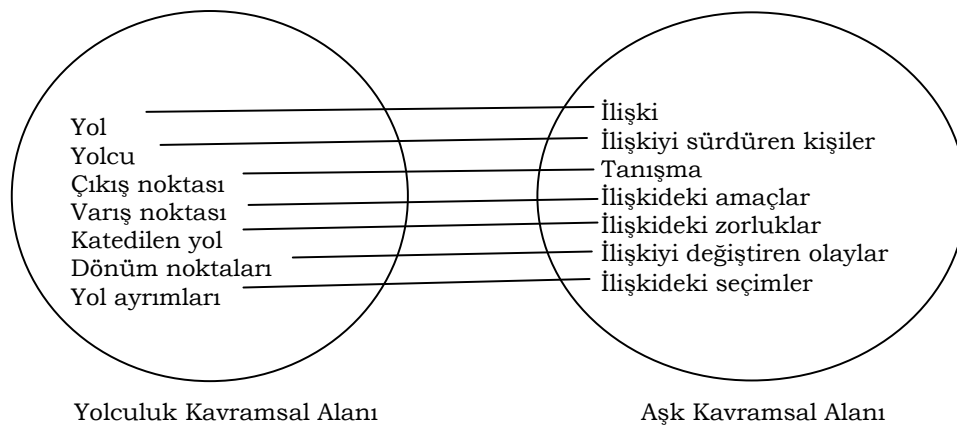
Dilbilgisi eğretilmeyi sözcük düzeyinde değil, bilişsel süreçler ve kavramsal alanlar düzeyinde incelemeye başlamıştır. İlk olarak Reddy (1979), eğretilmeyi kavramsal ve uzlaşım sal bir süreç olarak tanımlamış ve dil ve düşüncenin doğal bir parçası olarak kabul etmiştir. Reddy'ye göre, eğretilme günlük davranış ve düşünce kalıplarımızın bir parçasıdır ve dünyayı kavramsallaştırmada önemli rol oynamaktadır (Lakoff, 1993:204). Daha sonra, Lakoff ve Johnson (1980), eğretilmenin kavramsal bir süreç olduğunu ve genellenabilir ve test edilebilir bir kavram olduğunu belirtmişlerdir.

Lakoff'a (1993) göre eğretilme kavramsal dizgemizde yer alan alanlar arasında bir eşleşmedir. Eğretilme, Lakoff ve Johnson'un (1980) adlandırdığı biçimiyle "kavramsal eğretilme", daha somut ve göreceli olarak daha yapılandırılmış bir alanla (hedef), daha soyut ve yapılandırılmamış bir alan (kaynak) arasındaki kavramsal eşleştirme sürecidir (Hiraga, 2005:5). Kavramsal eğretilmeleri Lakoff ve Johnson'un (1980) "AŞK BİR YOLCULUKTUR" örneği üzerinden açıklayabiliriz. Bu kavramsal eğretilmede kaynak kavramsal alan daha somut olan YOLCULUK, hedef kavramsal alan ise daha soyut olan AŞK'tır. Kavramsal eğretilme, bu iki alanın içinde yer alan kavramlar arasında bir eşleştirme yapmaktadır. Kaynak kavramsal alan içinde yer alan "yol" kavramı hedef alandaki "ilişki" kavramıyla; "yolcular" kavramı "ilişkiyi yaşayan kişiler" kavramıyla; "çıkış noktası" kavramı "kişilerin birbiriyle tanışması" kavramıyla; "yol ayrımı" kavramı ise "ilişkideki sorunlar" kavramıyla ilişkilendirilebilir. Bu şekilde kavramsal eşleme yoluyla üretilmiş tek bir kavramsal eğretilme kullanılarak birçok dilsel eğretilme üretilir:

- 1 a. "İlişkimiz çıkmaz sokağa girdi"
- b. "Böyle olsun diye mi çıkmıştık biz bu yola"
- c. "Evliliğe çok az yolumuz kaldı"

AŞK BİR YOLCULUKTUR kavramsal eğretilmesini oluşturan kavramsal alanları ve bu alanlar arasındaki kavramsal eşleşmeyi aşağıdaki gibi bir şekilde gösterebiliriz

Şekil 1. AŞK BİR YOLCULUKTUR kavramsal eğretilmesi

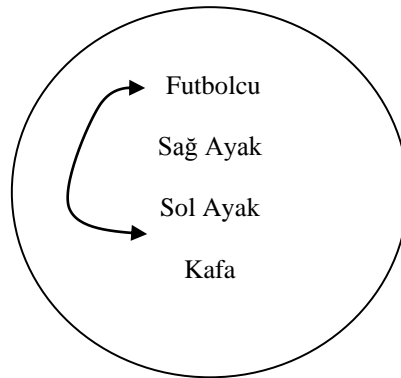
Türkçe kaynaklarda “mecaz-ı mürsel” ya da “ad aktarması” olarak adlandırılan düzdeğişmece ise bir sözün gerçek anlamı dışında benzetme ve ilgi amacıyla başka anlamda kullanılması olarak tanımlanmaktadır (Benzer, 2009: 730). Yunanca “meta” (öte) ve “onoma” (ad) sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur ve İngilizcede “metonymy” olarak adlandırılmaktadır. Düzdeğişmece üzerine yapılan çalışmalar genellikle eğretilme ile birlikte yürütülmüştür. Antik Yunanda Aristoteles düzdeğişmeceyi eğretilmenin bir alt türü olarak görmüştür. Geleneksel bakış açısında düzdeğişmece, bir sözcük ya da öbeğin ilişkili olduğu bir diğer sözcük ya da öbeğe değiştirildiği bir söz sanatı olarak görülmekte ve ad aktarımını kapsadığı düşünülmektedir (Fu, 2012: 27). Başka bir deyişle düzdeğişmece bir şeyin adının başka bir şeyin adıyla değiştirilmesi ve iki şeyin ilişkili hale gelmesi olarak tanımlanmaktadır (Guan, 2009: 179).

Bilişsel Dilbilgisinin ortaya çıkmasıyla birlikte düzdeğişmece de bilişsel bir süreç olarak incelenmiş ve günlük dil ve düşünme biçimimizin bir parçası olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bilişsel dilbilgisinde düzdeğişmece çalışmaları Lakoff ve Johnson’la (1980) başlamaktadır. Lakoff ve Johnson’a göre düzdeğişmece de tıpkı eğretilme gibi düşünce dizgemizin bir parçasıdır ve deneyimlerimizin kavramsallaştırılmasıyla ilgilidir. Ancak, eğretilmede iki kavramsal alan arasında bir eşleştirme varken, düzdeğişmece yalnızca bir kavramsal alan vardır ve eşleştirmeler bu kavramsal alan içindeki kavramlar arasında gerçekleşmektedir. Dolayısıyla eğretilmeyi alanlar-arası eşleşme, düzdeğişmeceyi de alan-İçi eşleşme olarak kabul edebiliriz. Bu alan-İçi eşleşmeler *parça-bütün*, *ürün-üretici*, *kullanıcı-nesne*, *kontrol eden-kontrol edilen*, *kurum-sorumlu insanlar*, *kurum-yer* ve *olay-yer* gibi ikili ilişkilerden oluşmaktadır:

2. Galatasaray bu sene iyi bir **sol ayak** transfer etti. (parça – bütün)

Yukarıdaki örnekte parça (“sol ayak”), bütüne (solak futbolcu) gönderimde bulunmak için kullanılmıştır. Anlatımda “solak futbolcu” demek yerine aynı kavram alanında bulunan ve o futbolcunun bir parçası olan “sol ayak” ad öbeği kullanılmıştır. Kavramsal alan açısından baktığımızda bu anlatımda kavramsal alanlardan söz edemeyiz; ancak Şekil 2’de de görüldüğü gibi aynı kavramsal alan içinde eşleşmelerden söz edebiliriz:

Şekil 2. Solak Futbolcu – Sol ayak kavramsal düzdeğişmeci

Futbolcu Kavramsal Alanı

3. Çalışma odasında bir **Picasso'su** vardı. (ürün – üretici)

Yukarıdaki örnekte eseri üreten kişi (“Picasso”) esere gönderimde bulunmak için kullanılmıştır. Bu anlatımda “Picasso” sözcüğü, ressamın kendisine değil, yapmış olduğu tablolarından birine gönderimde bulunmaktadır. Picasso ve onun ürettiği eserleri aynı zihinsel alanda kavramsallaştırdığımızı varsayarsak, yukarıdaki anlatımın aynı kavramsal alan içinde bir eşleştirme olduğunu görürüz.

4. Ünlü **raketler** İstanbul'da karşılaştı. (kullanıcı – nesne)

4'teki örnekte, “raketler” sözcüğüyle anlatılmak istenen raketlerin kendisi değil, o raketleri tenis oynamak için kullanan tenisçilerdir. Bir tenisçiyi ve tenis oynarken kullandığı raket ve tenis topu gibi spor malzemelerini aynı kavramsal alanda kavramsallaştırıp, yukarıdaki anlatımı da bu kavramsal alan içinde eşleştirme yapan bir bilişsel süreç olarak kabul edebiliriz.

5. Sabah işe gelirken bir kamyon **bana** arkadan çarptı. [kontrol eden – edilen]

5'teki örnekte “bana” sözcüğüyle anlatılmak istenen kişinin kendisi değil, kontrolünde olan araçtır. Burada kontrol eden, kontrol ettiği bir nesneye ya da araca gönderimde bulunmak için kullanılmıştır. Burada kontrol edilen nesneyle onu kontrol eden kişi aynı kavramsal alanda yer almaktadır ve yukarıdaki anlatım bu kavramsal alan içinde bir eşleştirme yapmaktadır.

6. **TEDAŞ** elektrik fiyatlarına tekrar zam yaptı. (kurum – sorumlu insanlar)

Yukarıdaki düzdeğişmece örneğinde aslında zammı yapan “TEDAŞ” kurumundaki ilgili karar vericilerdir. Ancak, anlatımda bu sorumlu insanlara gönderimde bulunmak için kurumun kendisi kullanılmıştır. Burada kurum, onu oluşturan birim ve insanlarla aynı kavramsal alan içinde yer aldığından, 6'daki anlatım bu kavramsal alan içindeki kavramlar arasında bir eşleştirme yapmaktadır.

7. Cumhuriyet bayramı için **Çankaya** bir tebrik mesajı yayımladı. (kurum – yer)

7'deki düzdeğişmecede, “Çankaya” sözcüğü Cumhurbaşkanlığı makamının bulunduğu yerdir ve bu makama gönderimde bulunmak için kullanılmıştır. Burada bir kurum ve o kurumun bulunduğu konum aynı kavramsal alan içindedir ve bu alan içinde bir eşleştirme yapılmaktadır.

8. Anafartalar bir milletin kaderini değiştirmiştir. (olay – yer)

Yukarıdaki düzdeğişmede “Anafartalar” sözcüğü bir savaşın, yani bir olayın, geçtiği yerdir ve o olaya gönderimde bulunmak için kullanılmaktadır. Yukarıdaki örneklere benzer bir şekilde burada da bir olay ve o olayın geçtiği yer aynı kavramsal alan içinde kavramsallaştırılmakta ve 8’deki anlatımda bu alan içinde bir kavramsal eşleştirme yapılmaktadır.

Eğretileme ve düzdeğişmecenin Bilişsel Dilbilgisi çerçevesinde nasıl ele alındığını tartıştığımız bu bölümden sonra, bir sonraki bölümde bu iki bilişsel sürecin nasıl etkileşime girdiğini ve nasıl kavramsal karmaşıklar ortaya çıkardığına değinebiliriz.

Düz-Eğretilemece Olgusu

Eğretileme ve düzdeğişmece üzerine yapılan çalışmalar yukarıda da belirtildiği üzere bilişsel dilbilim alanı gelişmeden önce sözcük düzeyinde kalmış ve bu iki olgu birbirinden farklı ve ayrı ayrı birer inceleme alanı olmuştur. Bilişsel dilbilim gelişmesiyle birlikte eğretileme ve düzdeğişmece üzerine yapılan çalışmalar alanlar arası eşleştirme ve kavramsallaştırma gibi bileşenler etrafında yoğunlaşmıştır. Daha önce ayrı ayrı ele alınan bu olgular arasında bir etkileşim olabileceği, bir eğretilemenin başka bir eğretilemeyle ya da düzdeğişmeceyle ilişki kurabileceği düşüncesi ilk kez Goossens (1990) tarafından ortaya atılmıştır. Goossens bu iki bilişsel süreç arasındaki etkileşimi “Metaphonymy” kavramı ile karşılamıştır. Goossens’in (1990) “metaphor” ve “metonymy” sözcüklerini kaynaştırarak yaptığı adlandırmayı izleyerek biz de “eğretileme” ve “düzdeğişmece” sözcüklerini kaynaştırdık ve “metaphonymy” sözcüğünü “düz-eğretilemece” olarak Türkçeye kazandırdık.

Bu bölümde ilk olarak Goossens’in (1990) eğretileme ve düzdeğişmece arasındaki etkileşimi nasıl ele aldığını, daha sonra da bu incelemeye Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa (2011) tarafından getirilen eleştirileri ele alacağız. Daha sonra Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa’nın getirmiş olduğu düz-eğretilemece süreçlerini inceleyeceğiz.

Goossens (1990) düz-eğretilemece kavramsal karmaşığının eğretileme ve düzdeğişmece süreçlerinin etkileşiminden doğduğunu ve bu etkileşimin dört biçimde ortaya çıktığını ileri sürmektedir:

- (i) *Düzdeğişmecedan eğretilemeye*: aslında düzdeğişmece olan kavramsal ilişkinin eğretilemeye doğru genişlemesidir.

9. ağız sıkı

Örneğin, Türkçedeki “ağız sıkı” deyiminde düzdeğişmecedan eğretilemeye doğru bir genişleme içeren bir düzdeğişmece vardır. “ağız” sözcüğü düzdeğişmeceli bir biçimde dil yetisinin bir parçası olarak yetinin tamamına gönderimde bulunmaktadır. Daha sonra “ağız sıkı” dilsel anlatımı, eğretilemeli olarak “sır saklayan, ketum kişi” anlamında kullanılmaktadır.

- (ii) *Eğretileme içinde düzdeğişmece*: içkin olarak bir düzdeğişmece içeren eğretilemelerdir.

10. çenesini tutmak

Türkçedeki “çenesini tutmak” deyiminde “çene” sözcüğü dil yetisinin bir parçası olarak içkin bir düzdeğişmecedir. “çenesini tutmak” ise “bir konuda arzu edilmeyen düşüncenin açığa çıkmasını susarak önleme” eylemiyle benzetme yoluyla ilişkilendirilmiş ve bir eğretileme ortaya çıkmıştır.

- (iii) *Eğretileme içinde düzdeğişmeceli anlamın kaybolması*: eğretilemeli anlamın içinde, aslında düzdeğişmece olan bir sürecin kaybolması bu özelliğini kaybetmesidir.

11. lafta kalmak

11'deki örnekte yer alan “lafta kalmak” deyimini, söylenen ama gerçekleştirilmeyen olaylara gönderimde bulunmak üzere yapılan bir eğretilemedir. Ancak bu eğretileme içinde yer alan “laf” sözcüğü aslında “dil” kavramıyla düzdeğişmeceli bir anlam taşıyabilecekken burada artık bu özelliğini yitirmiştir.

- (iv) *Düzdeğişmece içinde eğretileme*: bir düzdeğişmecenin anlatım değerini arttırmak üzere eğretilemeli anlatımın kullanılmasıdır.

12. susta durmak

Türkçede “(köpek) arka ayakları üzerinde durmak” anlamına gelen bu deyimde parça bütün ilişkisinden yola çıkarak bir düzdeğişmeceli anlatım vardır. Ancak anlatımı daha da belirgin kılmak için “insan bir hayvandır” eğretilemesi kullanılarak “korktuğu bir kimsenin karşısında saygılı ve çekingen davranmak” deyim anlamı verilmektedir.

Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa (2011), Goossens'in (1990) çalışmasını özgün ve çığır açıcı bulsalar da Goossens'in sınıflandırmasında sorunlar olduğunu ve kavramsal alanlara çok başvurmadığını ileri sürmüşlerdir. Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa *düzdeğişmeceden eğretilemeye* durumlarının aslında eğretilemeye kaynak olan alanda gerçekleşen bir düzdeğişmece genişlemesi olduğunu ileri sürmektedir (2011: 9). Benzer biçimde *eğretileme içinde düzdeğişmece* durumları da eğretileme kaynak alanının düzdeğişmeceli olarak genişletilmesi sürecidir. Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa, Goossens'in belirlediği bütün eğretileme-düzdeğişmece etkileşimlerinin aslında eğretilemenin kaynak alanındaki düzdeğişmeceli bir genişleme olduğunu ve bunun kavramsal karmaşıkların, yani eğretileme ve düzdeğişmece arasındaki etkileşimlerin yalnızca bir ayağını oluşturduğunu ileri sürmektedir (2011: 10).

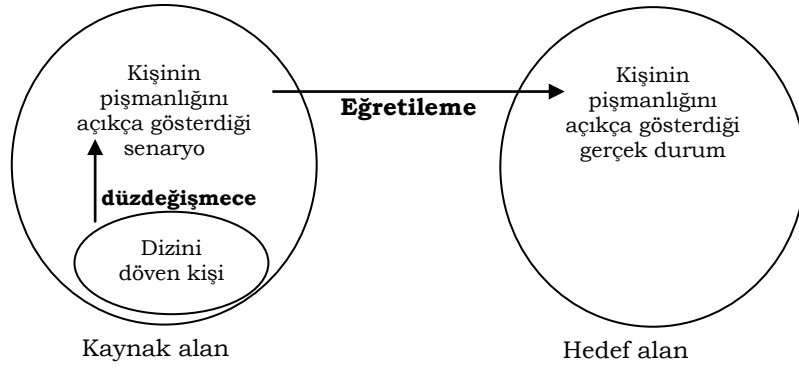
Düzdeğişmecenin, eğretilemenin bir tamamlayıcısı, yani bir parçası, olduğunu kabul eden Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa, bu iki kavramsal süreç arasında dört temel etkileşimin olduğunu ileri sürmüşlerdir (2011: 10-14):

- i) *Eğretilemenin kaynak alanının düzdeğişmeceli olarak genişlemesi*: Bu kavramsal karmaşıқта, düzdeğişmece eğretilemenin gerçekleşmesi için gerekli olan kavramsal alanlar arası eşleştirme işlemine bir erişim noktası sağlamaktadır.

13. dizini dövmek

Yukarıdaki örnekte “dizini dövmek” eyleminin hedef alanı “pişmanlık duyulduğunu açıkça göstermek” hedef alanıyla eşleştirilmiş bu durum da gerçekten pişman olduğunu gerçekten gösteren bir durumla eşleştirilmektedir. Bu durumda eğretileninin kaynak alanında bir genişleme gerçekleşmektedir.

Şekil 3. Eğretileninin kaynak alanının düzdeğişmeceli olarak genişlemesi – **dizini dövmek**

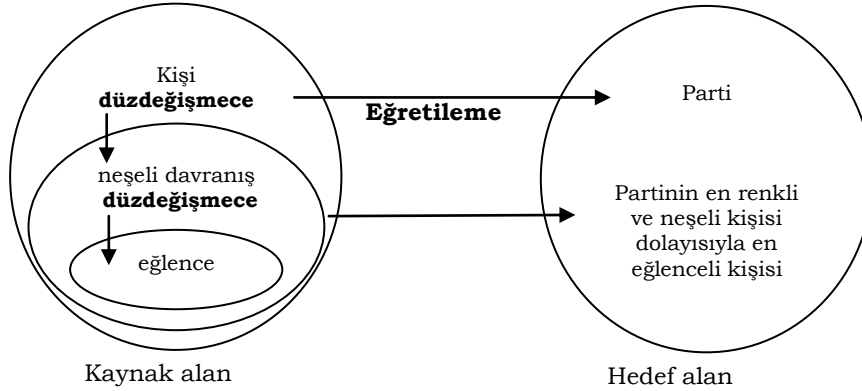

- ii) *Eğretileninin kaynak alanının düzdeğişmeceli olarak daralması:* Eğretileninin kaynak alanındaki en temel bileşenlerin ön plana çıkartılabilmesi için kaynak alanın daraltılması gerekmektedir. Böyle bir daralma da düzdeğişmece yoluyla elde edilmektedir.

14. partinin neşe kaynağı olmak

Yukarıdaki “neşe kaynağı olmak” deyiminde kaynak alandaki “kişi” doğrudan hedef alanındaki “parti” birimiyle eşleştirilirken, hedef alanındaki “partinin en eğlenceli kişisi” birimiyle eşleşme olabilmesi için kaynak alandaki “kişi” düzdeğişmeceli olarak daraltılmakta ve onun davranışlarının sonuçları ortaya konmaktadır.

Şekil 4. Eğretileninin kaynak alanının düzdeğişmeceli olarak daralması – **neşe kaynağı**

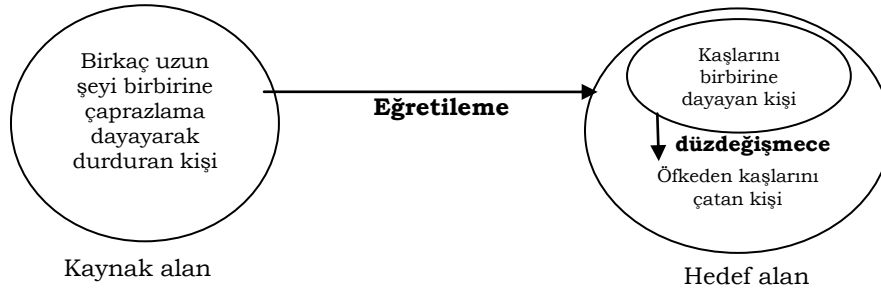

- iii) *Eğretilemenin hedef alanının düzdeğişmeceli olarak genişlemesi:* Eğretilemenin hedef alanı içinde yer alan bir düzdeğişmece, eğretilemeye ait bütün anlamsal sezdirimlerin elde edilmesini sağlamaktadır.

15. kaşlarını çatmak

Yukarıdaki örnekte “çatmak” eylemi “uzun şeylerden birkaçını tepelerinden birbirlerine çaprazlama dayayarak durdur(an)” bir kişiyle (kaynak alan) “kaşlarını” birbirine dayayan bir kişi arasında (erek alan) eğretilemeli bir ilişki kurmaktadır. Bu eğretilemeli eşleştirmenin sonucu, bir kişinin kızdığını, öfkelenildiğini gösterecek bir duruma düzdeğişmeceli olarak genişletilmelidir.

Şekil 5. Eğretilemenin hedef alanının düzdeğişmeceli olarak genişlemesi – **kaşlarını çatmak**

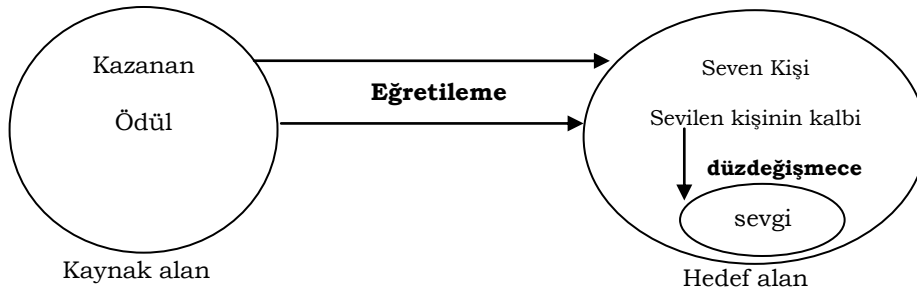

- iv) *Eğretilemenin hedef alanının düzdeğişmeceli olarak daralması:* Hedef birim yalnızca kaynak alandaki karşılığı olan birim aracılığıyla değil de, aynı zamanda karşıtlık oluşturduğu kavramsal birim aracılığıyla da görülebilmektedir.

16. sevgisini kazanmak

Yukarıdaki örnekte KALP BİR ÖDÜLDÜR gibi bir kavramsal eğretileme vardır. Eğretilemenin kaynak alanında “kazanan, ödül” gibi birimler vardır ve bunlar hedef alanda “seven kişi, sevilen kişinin kalbi” gibi birimlerle eşleşmektedir. Ancak “kalp” birimi kendisiyle karşıtlık oluşturan ve “kalp” kavramıyla düzdeğişmeceli olarak daraltılmaktadır.

Şekil 6. Eğretilemenin hedef alanının düzdeğişmeceli olarak daralması – **sevgisini kazanmak**

Araştırma Soruları, Veritabanı Ve Yöntem

Çalışmada alanyazında kavramsal karmaşık olarak ele alınan eğretileme ve düzdeğişmece etkileşimlerinin bilişsel dilbilgisi çerçevesinde incelenmesi ve bu alanda ileride yapılacak çalışmalara bir katkı sağlama amacını gerçekleştirebilmek için iki araştırma sorusu belirlenmiştir: i) Türkçede eğretileme ve düzdeğişmece arasında bir etkileşim var mıdır? ; ii) Eğer böyle bir etkileşim varsa, bu etkileşim düz-eğretilemece olarak adlandırılabilir mi?

Bu bağlamda, çalışmanın veritabanını oluşturmak için Alper Yıldırım'ın (2010) "Yeni Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü", Vural Sözer'in (2000) "Geniş Kapsamlı Deyimler Sözlüğü" ve Ali Püsküllüoğlu'nun (2000) "Türkçe Deyimler Sözlüğü" seçilmiştir. Bu sözlükler içinde yer alan ve içerisinde vücut parçaları barındıran deyimlerden rastgele seçim yöntemiyle 215 deyim seçilmiş ve bu deyimler eğretileme, düzdeğişmece ve düz-eğretilemece olguları çerçevesinde incelenmiştir.

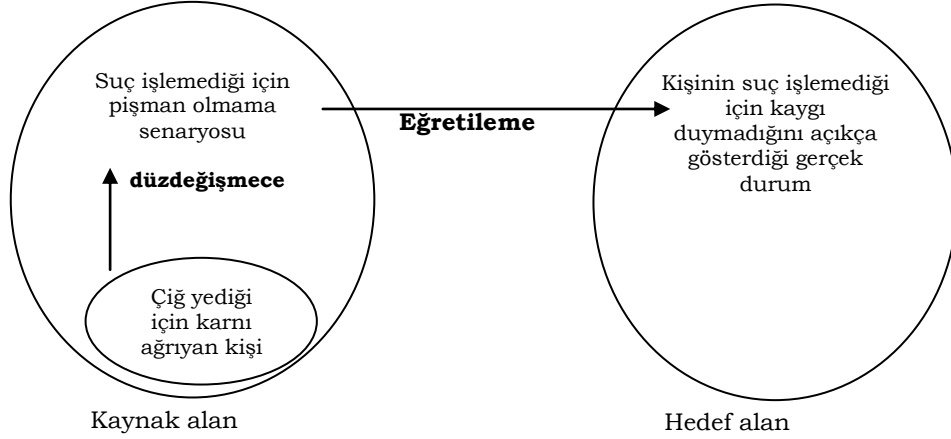
Çalışmamızda eğretilemelerin saptanabilmesi için iki yöntem kullanılmıştır. İlki, Steen ve diğ. (2010) tarafından oluşturulmuş olan MIP-VU'dur (Vrije Universiteit – Metaphor Identification Procedure (Eğretileme Belirleme Yordamı)). Bu yordamda eğretilemeli yapıları anlayabilmek için öncelikle metin dikkatli bir şekilde okunmalıdır. Daha sonra metin içindeki sözlüksel birimler belirlenip bu birimlerin kullanıldıkları bağlam içindeki anlamları belirlenmelidir. Eğer birimin daha temel bir anlamı varsa bunlar belirlenir ve son olarak bağlamsal anlam ile temel anlam arasında bir karşıtlık olup olmadığına bakılır. Eğer karşıtlık bulunuyorsa ve bu karşıtlık karşılaştırma yoluyla anlaşılabiliriyorsa birim eğretilemeli olarak kabul edilir. İkinci yöntemde ise, düzdeğişmeceler genellikle parça-bütün ilişkisi üzerine yapılmaktadır görüşünden yola çıkarak deyimlerde öncelikle parça-bütün ilişkisinin arandığı "Düzdeğişmece Belirleme Yordamı" kullanılmıştır. MIP-VU yordamına benzer bir şekilde metinler dikkatlice okunmuş ve metni oluşturan sözlüksel birimlerin düzdeğişmeceli bir anlam taşıyıp taşımadığı belirlenmiştir. Düz-eğretilemece olgusu ise, bulunan eğretileme ve düzdeğişmecelere ikinci bir inceleme yapılarak iki olgu arasında herhangi bir etkileşimin olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde, bir önceki bölümde tanıtılan veritabanı, MIP-VU ve Düzdeğişmece Belirleme Yordamı kullanılarak, daha önceki bölümlerde ayrıntılı olarak tanımlanan eğretileme, düzdeğişmece ve düz-eğretilemece olguları incelenmiştir. Veritabanını oluşturan 215 deyimden 80 tanesinin eğretilemeli, 9 tanesinin düzdeğişmeceli, 15 tanesinin düz-eğretilemeceli olduğu belirlenmiştir; geriye kalan 111 deyim ise benzetme gibi diğer süreçlerle gerçekleştiği görülmüştür. Daha sonra 15 düz-eğretilemeceli deyim Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa'nın (2011) sınıflandırmasına göre sınıflandırılarak çözümlenmiştir.

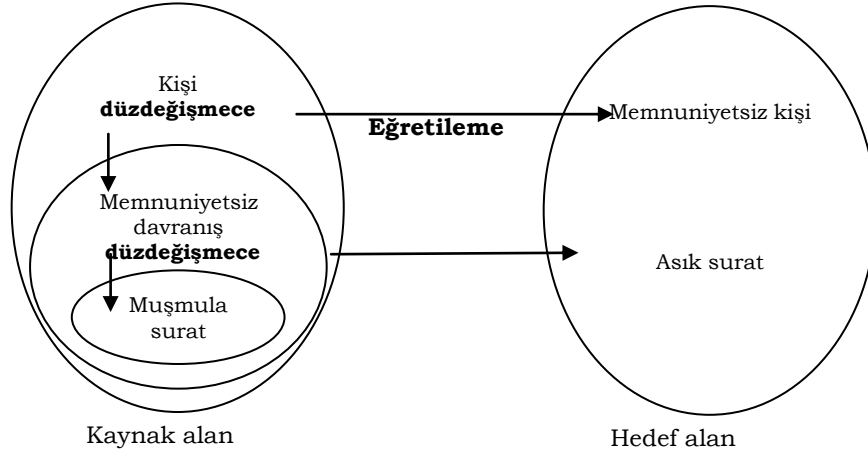
İncelediğimiz deyimler arasında yer alan "ağzı kara, ağzı yanmak, çiğ yemedim ki karnum ağrısın, dizinin bağı çözülmek, dudak ısırtmak, ipleri birinin elinde olmak, on parmağında on kara, sevinçten göt atmak" deyimleri Ruiz de Mendoza ve Galera Masegosa'nın (2011) eğretilemenin kaynak alanının düzdeğişmeceli olarak genişlemesi olarak tanımladığı sürece örnektir. Örneğin, "çiğ yemedim ki karnum ağrısın" deyiminde çiğ yemek yediği için karnı ağrıyan kişi kavramı düzdeğişmece yoluyla herhangi bir suç işlemediği için ceza korkusu çekmeyen bir kişi senaryosuyla ilişki kurmaktadır. Bu senaryo da hedef kavramsal alandaki kişinin korku ya da kaygı duymadığı gerçek durumla eğretilemeli bir ilişki kurmakta ve dolayısıyla düzdeğişmece eğretileme için bir erişim noktası sağlamaktadır.

Şekil 7. Eğretilemenin kaynak alanının düzdeğişmeceli olarak genişlemesi – **çiğ yemedim ki karnım ağrısın**

“çenesi durmamak, dili dönmemek, muşmula suratlı, maymun suratlı” deyimleri ise, eğretilemenin kaynak alanının düzdeğişmeceli olarak daralması sürecinin işlediği deyimlerdir. Örneğin *muşmula suratlı* deyiminde hiçbir şeyden memnun olmayan ve bu yüzden asık suratlı kişileri anlatmak için kullanılan bir deyimdir. Bu hedef alana eğretilemeli bir bağlantı yapabilmek için eğretilemenin kaynak alanında yer alan kişinin en belirgin özelliği olan yüz ifadesini (*surat*) ön plana çıkarmak için kaynak alanda düzdeğişmeceli bir daraltma yapılmaktadır (*kişi -> surat*).

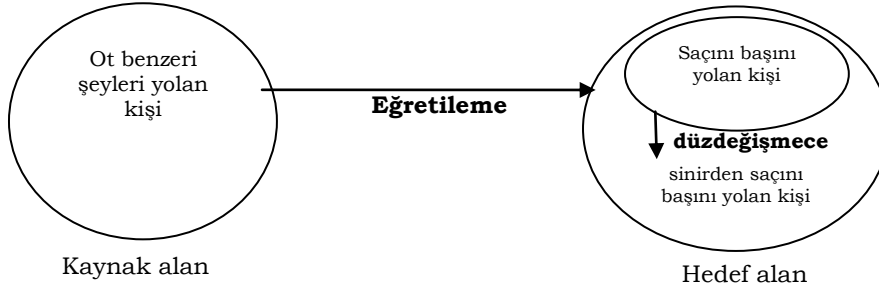
Şekil 8. Eğretilemenin kaynak alanının düzdeğişmeceli olarak daralması – **muşmula suratlı**

“iki ayağını bir pabuca sokmak, saçını başını yolmak, sırt çevirmek” deyimleri eğretilemenin hedef alanının düzdeğişmeceli olarak genişlemesi süreci yoluyla düzeğretilemeli anlatım kazanmış deyimlerdir. Örneğin, *saçını başını yolmak* deyiminde,

kaynak kavramsal alanında yer alan *ot benzeri şeyleri yolan kişi* kavramı eğretilenle yoluyla hedef kavramsal alandaki *saçlarını yolan kişi* kavramıyla ilişkilendirilmektedir. Daha sonra bu kavram da yine hedef kavramsal alan içinde yer alan *sinirden saçını başını yolan kişi* kavramıyla düzdeğişmece yoluyla ilişkilendirilmekte ve düzdeğişmece süreci tamamlanmaktadır.

Şekil 9. Eğretileninin hedef alanının düzdeğişmeceli olarak genişlemesi – *saçını başını yolan kişi*

Deyimlerden oluşan veritabanımızda yaptığımız incelemede Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa (2011) tarafından yapılan sınıflandırmadaki dördüncü düzdeğişmece süreci, yani *eğretileninin hedef alanının düzdeğişmeceli olarak daralması* olgusuna rastlanmamıştır.

Tartışma Ve Sonuç

Bu çalışmada, Goossens'in (1990) eğretilenle ve düzdeğişmece arasındaki etkileşimi ele aldığı çalışmasından yola çıkarak Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa'nın (2011) eğretilenle ve düzdeğişmece etkileşiminden doğan kavramsal karmaşıklıklar için yaptığı sınıflandırma kullanarak Türkçede vücut parçalarına gönderimde bulunan sözcükler içeren deyimler incelenmiştir. Çalışmanın, "düz-eğretilenle" sözcüğünü Türkçe alanyazına kazandırması ve eğretilenle ile düzdeğişmece arasındaki etkileşimden doğan kavramsal karmaşıkları Türkçe örnekler üzerinden ele alan ilk çalışma olması nedeniyle önemli olduğunu düşünüyoruz.

Bu çalışmada, Goossens'in (1990) vücut parçalarına gönderimde bulunan sözcükler içeren 109 deyimle yaptığı çalışmayla örtüşen bulgular elde edilmiştir. Goossens'in çalışmasında 109 deyimden 59'unda düz-eğretilenle olgusuna rastlanmıştır. Goossens, *düzdeğişmece*den eğretilenle ve eğretilenle içinde *düzdeğişmece* olgularının daha sık görüldüğünü, ancak diğer iki düz-eğretilenle ilişkisinin, yani *eğretilenle içinde düzdeğişmeceli anlamın kaybolması* ve *düzdeğişmece içinde eğretilenle* olgularının kavramlaştırılmazı zor ve dolayısıyla istisnai olduğunu ileri sürmektedir (1990: 338). Bu noktada Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa'nın (2011) Goossens'a getirdikleri eleştiri yerinde gibi görünmektedir. Ruiz de Mendoza ve Galera-Masegosa, öbeksi eylemler (phrasal verbs) üzerinde yaptıkları çalışmanın düz-eğretilenleyle ilgili bölümünde Goossens'in çalışmasının çığır açıcı olmakla birlikte, *düzdeğişmece*den eğretilenle olarak adlandırdığı olgunun aslında *eğretileninin kaynak alanının düzdeğişmeceli olarak genişlemesi* olduğunu ileri sürmüşler ve düz-eğretilenle için yeni bir sınıflandırma önermişlerdir. Bu çalışmanın bulguları da İngilizcedeki öbeksi eylemlerin eylem bileşeniyle ilgeç bileşeni arasındaki etkileşimin sonucunda ortaya çıkan anlamın

birleşimsel olmadığını, düz-eğretilemece çözümlemesi yoluyla tahmin edilebilir olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Bu çalışmanın veritabanını üç farklı yazar tarafından yazılmış deyim sözlüklerinden ayrıştırılmış 215 deyim oluşturmuştur. Bu deyimlerden 15 tanesinin düz-eğretilemeceli olduğu belirlenmiştir. Bu saptamamız, düz-eğretilemece olgusunun Türkçede de işlediğini ve kavramsal karmaşıkların Türkçede çalışılması gereken bir araştırma alanı olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmanın veritabanını oluşturan deyimler, alanyazında düz-eğretilemece üzerine yapılan diğer çalışmalarda deyimler ve öbeksi eylemler gibi kalıplaşmış anlatımlardır ve kavramsal karmaşıkları yalnızca öbek boyutunda incelemeye olanak sağlamaktadır. Çalışmamız düz-eğretilemece üzerine Türkçede yapılan ilk çalışma olduğundan yalnızca deyimlerle sınırlı tutulmuştur. Ancak, Türkçedeki kavramsal karmaşıkların daha ayrıntılı olarak incelenmesi için Bilişsel Dilbilgisi çerçevesinde daha fazla çalışma yapılması ve çalışmanın Türkçedeki diğer deyimleri ve öbeksi eylemler gibi diğer kalıplaşmış anlatımları da içerecek şekilde yinelenmesi gerekmektedir. Ayrıca, dilde öbekten büyük tümce ve sözce gibi dilsel birimlerin bulunduğu da göz önünde bulundurulduğunda, çalışmanın tümce düzeyindeki ve hatta söylem düzeyindeki dilsel yapılardan oluşan bir veritabanı üzerinde yinelenmesinin, Türkçedeki eğretileme, düzdeğişmece ve düz-eğretilemecelerin özelliklerinin belirlenmesi açısından ileriye dönük çalışmalara yol göstereceğini düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Benzer, A. (2009). Dil bilimi kaynaklarında edebî sanatların kullanımı. *Turkish Studies*, Cilt 4 Sayı 8, ss. 725-746.
- Dilçin, C. (1983). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. Ankara: Sevinç Basımevi.
- Dirven, R. (1985). Metaphor as a basic means for extending the lexicon. Wolf Parotté ve René Dirven (haz.), *The Ubiquity of Metaphor (Current Issues in Linguistic Theory 29)*. Amsterdam: Benjamins içinde, ss. 85-119.
- Fu, X. (2012). *Metonymy in Mind, Language, and Communication*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Victoria University of Wellington: New Zeland.
- Goossens, L. (1990). Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. *Cognitive Linguistics*, Cilt 3, Sayı 1, ss. 323-340.
- Guan, J. (2009). The cognitive nature of metonymy and its implications for English vocabulary teaching. *English Language Teaching*, Cilt 4, Sayı 2, ss. 179-183.
- Hiraga, M. (2005). *Metaphor and Iconicity: a cognitive approach to analyzing texts*. New York: Palgrave Mcmillan.
- Johnson, M. (1981). *Philosophical Perspectives on Metaphor*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kövecses, Z. ve Radden, G. (1998). Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics*, Cilt 9, Sayı 1, ss. 37-77.

- Lakoff, G. (1993). The contemporary theory of metaphor. A. Ortony (haz.) *Metaphor and Thought*, Cambridge: Cambridge University Press içinde, ss. 202-251.
- Lakoff, G. ve Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: Chicago University Press.
- Langacker, R. W. (1987). *Foundations of cognitive grammar, Volume 1, Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, R. W. (1991). *Foundations of cognitive grammar, Volume 2, Descriptive Application*. Stanford: Stanford University Press.
- Püsküllüoğlu, A. (2000). *Türkçe deyimler sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Reddy, M. J. (1979). The conduit metaphor: A case of frame conflict in our language about language. A. Ortony (haz.), *Metaphor and Thought*, Cambridge: Cambridge University Press içinde, ss. 284-310.
- Richards, I. A. (1981). The Philosophy of Rhetoric. M. Johnson (haz.) *Philosophical Perspectives on Metaphor*, Minneapolis: University of Minneapolis Press içinde, ss. 48-62.
- Ricoeur, P. (1977). *The Rule of Metaphor: Multi-Disciplinary Studies in the Creation of Meaning in Language*. Toronto: University of Toronto Press.
- Ruiz de Mendoza, F. J. ve Galera-Masegosa, A. (2011). Going beyond metaphonymy: Metaphoric and metonymic complexes in phrasal verb interpretation. *Language Value*, Cilt 3, Sayı 1, ss. 1-29.
- Sözer, V. (2000). *Geniş kapsamlı deyimler sözlüğü*. İstanbul: Epsilon.
- Steen, G. J., Dorst, A. G., Herrmann, J. B., Kaal, A., Krennmayr, T. ve Pasma, T. (2010). *A method for linguistic metaphor identification: From MIP to MIPVU*. Amsterdam: John Benjamin Publishing.
- Taylor, J.R. (2002). *Cognitive Grammar*. New York: Oxford University Press.
- Yıldırım, A. (2010). *Yeni atasözleri ve deyimler sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.